

VU Research Portal

Wetten tussen droom en daad

Niemeijer, Bert

published in

Recht der werkelijkheid
2020

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

document license

Article 25fa Dutch Copyright Act

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Niemeijer, B. (2020). Wetten tussen droom en daad. *Recht der werkelijkheid*, 41(2), 86-95.
https://www.bjutijdschriften.nl/tijdschrift/rechtderwerkelijkheid/2020/2/RdW_1380-6424_2020_041_002_011

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

DISCUSSIE

Wetten tussen droom en daad

Bert Niemeijer

‘Tussen droom en daad staan wetten in de weg, en praktische bezwaren’ van Willem Elsschot is wellicht een van de mooiste en in ieder geval bekendste citaten uit de Nederlandse literatuur. Wetten verschijnen hier als een belemmering om dromen te realiseren. Maar lees je het gedicht verder, dan blijkt de droom te bestaan uit het vermoorden van de echtgenote en is het maar goed dat er wetten in de weg staan. Waar individuele wetten vaak nog wel op pleitbezorgers kunnen rekenen, staan wetten in zijn algemeenheid in een kwade reuk: het zijn er te veel en we worden erdoor belemmerd.

Wetten zijn echter van grote betekenis. Wetgeving is een belangrijke pijler van de rechtsstaat en vervult cruciale functies in het ordenen van de samenleving. Samenleven is ondenkbaar zonder wetten. Je zou daarom verwachten dat het een belangrijk onderwerp is in juridisch onderzoek en onderwijs. Dat valt echter tegen. In veel juridische faculteiten bestaat in het onderzoek voor het onderwerp slechts marginaal aandacht en als er in het onderwijs al aandacht naar uitgaat, dan voor relatief geringe aantallen studenten. Geldt dat ook voor de belangstelling voor wetgeving in de rechtssociologie? En is dat ook terug te zien in veertig jaar *Recht der Werkelijkheid*? Is er ook sprake van ontwikkeling, in methode, theorie of aandachtsgebieden? In het volgende doe ik vier keer een greep uit veertig jaar *Recht der Werkelijkheid*, te beginnen in 1980. Daarbij beperk ik me overigens niet tot wet- en regelgeving in juridische zin, maar is mijn blik gericht op het ruimere begrip ‘regulering’.

1980-1990: Een veelbelovende start

In de eerste tien jaar bestaat er relatief veel aandacht voor wetgeving. Zo verschijnen er meerdere dissertaties, zoals die van d’Anjou (1986) over actoren en factoren in het wetgevingsproces en die van Aalders over de Hinderwet tussen symboliek en effectiviteit.¹ Ze worden beide ook gerecenseerd in *Recht der Werkelijkheid*. Niet minder dan drie hoogleraren wijden er hun oratie aan. Griffiths stelt in zijn oratie ‘*Is law important*’ dat in ieder geval de instrumentele effecten van recht (*legal rules*) gering zijn.² Schuyt tracht in zijn ‘Ongeregeld heden’ een theorie over wetgeving in de verzorgingsstaat te ontwikkelen.³ Groenendijk stelt zich in zijn ora-

1 Aalders 1984, d’Anjou 1986.

2 Griffiths 1982.

3 Schuyt 1982.

tie de vraag of wetgeving tegen discriminatie effect heeft.⁴ Beide eerste oraties worden ook besproken. Voorts schreef Smits enkele artikelen over wetgeving. Hij werkte samen met Alida Bos, die eveneens als rechtssocioloog verbonden was aan de Sociale Faculteit te Groningen. Haar benoeming als lector was destijds de eerste officiële benoeming in de rechtssociologie, en dat nog wel in de Sociale Faculteit. Zij overleed echter plotseling in 1987 en werd niet opgevolgd. Bos had al zeer vroeg aandacht voor wetgeving. Zo introduceerde zij in haar oratie (1971!) bijvoorbeeld de nog steeds toepasbare begrippen *overlegislation* en *underlegislation*. Dit alles belooft veel voor wetgeving als voorwerp van rechtssociologisch onderzoek. Tegelijkertijd blijkt in deze periode dat er een enorme diversiteit in opvattingen bestaat over het nieuwe vakgebied en dat men elkaar niet ontziet. Illustratief is de bespreking in de *Nieuwsbrief voor Nederlandstalige Rechtssociologen*, de voorloper van *Recht der Werkelijkheid*, door Griffiths van de oratie van Schuyt: "Tot mijn spijt ben ik na herhaald lezen van Schuyts oratie er niet in geslaagd met voldoende zekerheid te achterhalen wat hij met de door hem ten tonele gevoerde begrippen precies bedoelt en in hoeverre de door hem veronderstelde feiten en causale verbanden aanwezig of althans aannemelijk zijn."⁵ Ook verwijt hij Schuyt dat deze de relevante literatuur niet heeft geraadpleegd. Griffiths eindigt zijn bespreking met de opmerking dat de wetenschappelijke bijdrage van het betoog van Schuyt voor hem raadselachtig blijft.

1990-2000: Geen systematisch vervolg

Het sociaalwetenschappelijk onderzoek op het terrein van wetgeving groeit in dit decennium sterk, maar dat betreft vooral wetsevaluatief onderzoek. Zo telden Klein Haarhuis en Niemeijer voor de periode 1998-2005 zo'n 130 evaluaties en kwam Klein Haarhuis voor de periode 2005-2011 op ruim 300 ex ante (beleids)evaluaties, waarvan een substantieel aantal vermoedelijk wetsevaluaties betreft.⁶ Veel daarvan vindt plaats door of via het WODC. Maar daarnaast zijn ook onderzoeksbureaus en in toenemende mate universitaire afdelingen actief op dit terrein. En er verschijnen regelmatig dissertaties en artikelen. Veel van dit onderzoek is niet rechtssociologisch van aard en (lang) niet alle evaluaties van afzonderlijke wetten zijn wetenschappelijk aan de maat of anderszins interessant. Dat betekent overigens niet dat er geen nuttige inzichten aan zijn te ontleen. Daarnaast is sprake van de opkomst van een nieuw theoretisch paradigma om naar wetgeving te kijken: *regulation*. Daarin is sprake van een conceptuele verschuiving van een primair juridisch gedefinieerd object (wetten) naar het (door de overheid) met regels en andere instrumenten sturen van gedrag. Het kan daarbij zowel gaan om zelfregulering als om externe regulering en allerlei mengvormen. Dit nieuwe perspectief komt ook in *Recht der Werkelijkheid* aan bod, zij het in beperkte mate.

4 Groenendijk 1986.

5 Griffiths 1984.

6 Klein Haarhuis & Niemeijer 2008; Klein Haarhuis 2014.

Bert Niemeijer

De oraties over wetgeving uit de jaren tachtig blijken niet in onderzoeksprogramma's te worden uitgebouwd. In *Recht der Werkelijkheid* zijn overigens wel met enige regelmaat bijdragen over wetgeving aan te treffen. Zo verschijnt er in 1990 een themanummer 'Recht bondgenoot of barrière bij emancipatie', waarin de focus ligt op het emancipatoire potentieel van wetgeving. Andere bijdragen hebben betrekking op de werking van individuele wetten, zoals de Wet Gelijke Behandeling, de Wet Melding ongebruikelijke transacties of euthanasiewetgeving. Artikelen vanuit reguleringsperspectief hebben betrekking op uiteenlopende onderwerpen, variërend van het ISO-certificaat (Jettinghof), Weber (Huizing) en 'landregulation' in Mexico (Bouquet e.a.).⁷ In dit decennium zien we voorts een ander begrip komen bovendrijven: 'symboolwetgeving'. Wat is het? Wanneer is wetgeving symbolisch van karakter? Hoe werkt het en wat zijn de effecten? Werd er in de voorgaande periode een mooie dissertatie over de totstandkoming van wetgeving in *Recht der Werkelijkheid* besproken, ook in het tweede decennium is dat het geval: het ontstaan van de Ongevallenwet.⁸

2000-2010: Ruim aandacht voor regulering

Vanaf 2000 is er ruim aandacht in de kolommen voor regulering. Daarbij is sprake van (theoretische) verdieping, uitbreiding van bestudeerde terreinen en thema's en een meer internationale oriëntatie. Tot 2010 verschijnen er niet minder dan vier aan dit onderwerp gerelateerde themanummers. In 2001 verschijnt het themanummer 'Regulating Physician-Negotiated Death' dat artikelen bevat over regulering, *legal change* en de praktijken op het terrein van euthanasie in verschillende landen.⁹ Het themanummer van 2003 geeft goed zicht op zelfregulering op zeer uiteenlopende terreinen, zoals de medische wereld, cyberspace, studentenverenigingen en voedselveiligheid.¹⁰ Zelfregulering is blijkbaar een populair thema, want er verschijnen daarnaast ook enkele artikelen over, bijvoorbeeld over zelfregulering door brancheorganisaties (2004/2) of door burgers (2007/1).¹¹ Het themanummer 2004 'In Lawyers' Circles, over lawyers en European legal integration' is innovatief door zijn Europeesrechtelijke invalshoek.¹² Ten slotte verschijnt in 2006 'Op weg naar bruikbare regulering'.¹³ In het nummer worden onder meer nieuwe instrumenten van regulering besproken, zoals maatschappelijke controle en techniek. Doelregulering en het gebruik van open normen worden kritisch geanalyseerd.

Naast deze themanummers verschijnen er tevens regelmatig artikelen. Deze hebben meer dan vroeger ook theoretische ambitie, zoals de bijdrage van Oude Vrielink ('Wat doe je eraan? Een conceptueel model en een methode van waarneming

7 Jettinghoff 1997, Bouquet 1996, Huizing 1994.

8 Schwitters 1991.

9 Klijn, Otlowski & Trappenburg 2001.

10 Weyers & Stamhuis 2003.

11 Heffen-Oude Vrielink & Brandsen 2004; Heffen-Oude Vrielink 2007.

12 Jettinghoff 2004.

13 Dorbeck-Jung & Oude Vrielink 2006.

ter bestudering van regels') en die van Rob van Gestel over milieuwetgeving van de toekomst.¹⁴ In zijn 'Naar een evolutionair instrumentalisme' komt Koen van Aeken tot de conclusie dat er terecht geen plaats meer is voor klassiek rechtsinstrumentalistisch denken.¹⁵ De vooronderstellingen waarop het berust zijn onhoudbaar. Hij bepleit een gematigd ('evolutionair') instrumentalisme en identificeert een aantal kenmerken daarvan, zoals tweerichtingscommunicatie tussen wetgever en samenleving, probabiteit van doeltreffendheid, het uitvoeren van evaluatieonderzoek en 'metanomisme', waarmee hij doelt op de verschuiving van wetgeving naar regulering. De belangstelling voor het thema communicatie en wetgeving is in deze jaren sterk afgenomen. De internationale oriëntatie komt bijvoorbeeld tot uiting in het feit dat enkele themanummers Engelstalig zijn en bijvoorbeeld ook in de signalering van de oprichting in 2007 van het nieuwe tijdschrift *Regulation & Governance*.¹⁶ Ook is er weer enige aandacht voor de totstandkoming van wetgeving, zij het slechts in de vorm van bespreking van de dissertaties van Jonkers en Dorbeck-Jung.¹⁷ Na 2006 neemt de aandacht af. Er verschijnt nog een viertal artikelen, alle over wetgeving in engere zin. Daarvan gaat er één (een recensie) over de regulering van arbeidsmigratie naar Nederland (2008/2), één over de werking van rookverboden (2009/1) en één over *informed consent*-wetgeving en de positie van de patiënt (2010/3).¹⁸ Ten slotte wordt in 2008 (nr. 2) een artikel gepubliceerd over wetsevaluaties, waarin wordt betoogd dat het rechtssociologisch perspectief van de sociale werking en het instrumentele perspectief van de beleidswetenschap niet zozeer tegengesteld als wel complementair zijn.¹⁹ In het artikel worden vervolgens de resultaten van zo'n zestig wetsevaluaties gesynthetiseerd.

2010-2020: Verdieping

Het laatste decennium zet in met een fraai review-essay van Meike Bokhorst waarin twee boeken over wetgeving (in engere zin) centraal staan.²⁰ In één van beide staat de communicatieve benadering van wet en wetgever centraal, terwijl in het andere besproken boek de relatie tussen beleid en wetgeving centraal staat. Vervolgens moeten we wachten tot 2014 totdat er weer iets in *Recht der Werkelijkheid* verschijnt. Het themanummer waarop ik doel, 'Regulatory governance', is dan ook gelukkig wel weer zeer de moeite waard.²¹ De titel van het redactioneel geeft de problematiek goed aan: 'Regulatory governance: experimenting with new roles and instruments'. Wat is de rol van de overheid in verschillende soorten regulatory regimes? Wat zijn instrumenten en welke zijn effectief? Het nummer

14 Oude Vrielink 2000, Van Gestel 2001.

15 Van Aeken 2003.

16 Oude Vrielink 2008.

17 Dorbeck-Jung 2004, Hoekema 2004.

18 Van Eijl 2008, Weyers 2009, Friele & Coppen 2010.

19 Klein Haarhuis & Niemeijer 2008.

20 Bokhorst 2011.

21 Mascini & Van Erp 2014.

Bert Niemeijer

levert mooie inzichten op, gevoed door empirische en theoretische resultaten van onderzoek in verschillende landen en terreinen, zoals voedselveiligheid en ‘forest governance’. In 2015 verschijnt er een themanummer over wetgeving in engere zin.²² Het vertrekpunt is dat wetgeving (de totstandkoming, het vak, de instrumenten, de politieke en bestuurlijke context) onderhevig is aan ingrijpende veranderingen, onder meer door digitalisering, internationalisering en de toenevende inzet van wetgeving als beleidsinstrument. Piet Hein Donner pleit voor een betere bewaking van de grens tussen wetgeving en beleid.²³ Andere bijdragen gaan in op de kansen en bedreigingen voor wetgeving voortvloeiend uit de meergelaagdheid van de rechtsorde, digitalisering en big data. Het nummer bevat ook een (kritische) bespreking van het postuum verschenen werk van Willem Witteveen, ‘De wet als kunstwerk’.²⁴ Het eerste nummer van 2016 bevat een mooie discussie over de verhouding tussen zelfregulering en wetgeving. Daarin betoogt Westerman dat (opgelegde) zelfregulering (outsourcing door de overheid) verlies aan autonomie oplevert, omdat het zou leiden tot het moeten afleggen van verantwoording aan ‘de opdrachtgever’ van de zelfregulering.²⁵ Witteveen, geïnspireerd door het idee van autonoom burgerschap, beoordeelt volgens Huls zelfregulering juist positief.²⁶ Huls betoogt vervolgens dat in de rechtsfilosofische en retorische standpunten van beide auteurs de nadruk ligt op individuele burgers en mensen in kleinschalige verbanden. Hun ‘feitenvrij’ redeneren doet geen recht aan de variëteit die zich in de werkelijkheid voordoet, waardoor noch Westerman, noch Witteveen veel betekenis heeft voor de wetgevingspraktijk. Daarna verschijnt pas in 2019 weer iets op het terrein van wetgeving: een special issue over de Omgevingswet.²⁷ Het is een ambitieus prachtexemplaar. Deze ingrijpende stelselwijziging in het omgevings- en milieurecht wordt geanalyseerd vanuit uiteenlopende perspectieven, disciplines en methodologieën. In de technisch-juridische bijdragen wordt geconcludeerd dat, ondanks de schijn van het tegendeel, juridisch veel bij het oude blijft. In de bijdragen van juridisch-narratieve aard ligt de nadruk op het communicatieve en symbolische karakter van de wet, waarmee vooral wordt beoogd een cultuurverandering in het veld te bewerkstelligen. De vraag is vervolgens hoe dat te duiden: als een ontsnapping aan vastgeroeste bureaucratistische patronen of een uiting van sluipend neoliberalisme? In het juridisch-empirisch onderzoek gaat het vooral om de uitwerking in de praktijk. Dit geeft tevens inzicht in innovatieve participatieve onderzoeksmethodieken (‘kennis-actielabs’). De Omgevingswet is tevens te zien als een casus met vraagstukken met meer reikwijdte dan het omgevingsrecht (rechtstatelijke verhoudingen, decentralisatie, *legal consciousness*) en biedt ten slotte ook de gelegenheid om nieuwe theorieën (*prefigurative law reform, outsourced law*) te toetsen.

Over wetgevingsjuristen wordt maar weinig gepubliceerd, voor *Recht der Werkelijkheid* is het artikel ‘Manoeuvreren binnen smalle marges. Over de rol van

22 Groen, Niemeijer & Smit 2015.

23 Donner 2015.

24 Groen 2015.

25 Westerman 2016.

26 Huls 2016.

27 Arnoldussen & Chevalier 2019.

wetgevingsjuristen bij de totstandkoming van wet- en regelgeving' zelfs een première.²⁸ Op basis van literatuurstudie en 24 interviews met wetgevingsjuristen beschrijven de auteurs hoe wetgevingsjuristen te werk gaan, de soms lastige keuzes die zij daarbij moeten maken en hoe zij hun rol rechtvaardigen, in het bijzonder wanneer het gaat om beleidsvoornemens die op juridische of rechtsstatelijke bezwaren stuiten. Wetgevingsjuristen blijken bij voorkeur een constructief kritische rol te vervullen. Het grootste risico daarvan is dat dit kan leiden tot een sterkere instrumentalisering van recht en wetgeving. Tegen deze achtergrond pleiten de auteurs voor het articuleren van de beroepsethiek van wetgevingsjuristen, vooral ook binnen de reguliere rechtenopleidingen.

Het geheel overziend is in de kolommen van *Recht der Werkelijkheid* met grote regelmaat aandacht voor wetgeving. Naar mijn indruk komt dit heel aardig overeen met de aandacht voor wetgeving in het rechtssociologisch onderzoek en onderwijs. Door de jaren heen is sprake van een duidelijke verbreding (van wetgeving naar regulation) en van theoretische verdieping vanuit zeer diverse perspectieven. Sommige onderzoeksonderwerpen komen niet of nauwelijks in *Recht der Werkelijkheid* voor, vooral omdat ze om puur historische redenen niet tot het domein van de rechtssociologie worden gerekend en er in andere tijdschriften over wordt gepubliceerd, zoals *Regelmaat*, *Beleid en Maatschappij*, *Bestuurskunde*, *Tijdschrift voor Criminologie*, enzovoort. Zo wordt staatkundig onderzoek (politiek, parlement, verhoudingen tussen staatsorganen, overheid) verricht door bijvoorbeeld staatsrechtjuristen, politicologen en bestuurskundigen en onderzoek op het terrein van de strafwetgeving door criminologen. Dit doet de vraag rijzen of er (op dit terrein) een specifiek rechtssociologische invalshoek bestaat. Dit is ook voor de koers van het tijdschrift een relevante vraag. Wordt die invalshoek bijvoorbeeld gekarakteriseerd door het perspectief (top-down of bottom-up), het object (recht en niet bijv. criminaliteit of openbaar bestuur), door het accent op de sociale context of op doeltreffendheid, de theoretisch empirische invalshoek of de sociaal-normatieve invalshoek (worden de idealen van het recht waargemaakt?), enzovoort. Dit is niet de plaats om hierover een splijtend theoretisch debat te voeren en het is ook de vraag of *Recht der Werkelijkheid* daarin positie zou moeten kiezen.

Niettemin heeft het rechtssociologisch onderzoek van wetgeving specifieke kenmerken die niet of in veel mindere mate in andere disciplines zijn aan te treffen. Ik denk hierbij aan de volgende: gematigd instrumentalisme, zowel top-down- als bottom-upperspectief, wetgeving als slechts een van de vormen van *regulation*, aandacht voor andere normen dan uitsluitend die van het statelijk recht en ten slotte focus, niet alleen op bedoelde, maar ook op onbedoelde en neveneffecten van wetgeving. Deze specifiek rechtssociologische accenten zijn ook duidelijk te herkennen in de vele bijdragen over wetgeving die de afgelopen veertig jaar in *Recht der Werkelijkheid* zijn verschenen.

28 Doornbos & Mein 2019.

Bert Niemeijer

Maar er zijn ook verschillende aandachtspunten voor het rechtssociologisch onderzoek van wetgeving. Zo wordt er maar weinig empirisch onderzoek verricht naar de relatie tussen juridische kenmerken van wetgeving, zoals de aard en inhoud van de normen, en de werking ervan. Het is voorts wenselijk dat er meer variatie komt in de gehanteerde onderzoeksmethoden. Nu ligt de nadruk eenzijdig op de casestudy. Ook zou het rechtssociologisch wetgevingsonderzoek meer systematisch theoriegedreven moeten zijn in plaats van gedreven door actuele aanleidingen of politieke verplichtingen. Ten slotte is een belangrijk maar nog relatief weinig onderzocht thema de relatie tussen (de werking van) wetgeving en grote maatschappelijke ontwikkelingen, zoals digitalisering en globalisering. Maar ook bijvoorbeeld de veranderende manieren waarop vertrouwen tot stand komt en de gevolgen daarvan voor de legitimiteit van wet en recht. Het geheel overziend concludeer ik niettemin met voldoening en uit overtuiging dat op de kwaliteit en de omvang van de rechtssociologische bijdragen in *Recht der Werkelijkheid* over wetgeving met gepaste trots kan worden terug gezien.

Referenties

- Aalders, M.V.C., *Industrie, milieu en wetgeving. De Hinderwet tussen symboliek en wetgeving*, Amsterdam: Kobra 1984.
- Aeken, K. van, 'Naar een evolutionair instrumentalisme', *Recht der Werkelijkheid* 2003-24(2), p. 21-39.
- d'Anjou, L.J.M., *Actoren en factoren in het wetgevingsproces: een empirische theorie over de totstandkoming van wetgeving*. Deventer: Tjeenk Willink 1986.
- Arnoldussen, T., *The Social Construction of the Dutch Air Quality Clash*, Den Haag: Eleven International Publishing 2016.
- Arnoldussen, T. & D. Chevalier (red.), 'Omgevingswet', *Recht der Werkelijkheid* 2019-40 (2).
- Bokhorst, M., 'Beleid en wetgeving: formeel scheiden of juist praktisch verbinden?', *Recht der Werkelijkheid* 2011-32(1), p. 65-76.
- Bouquet, E. & J.P. Colin, 'From Legal Norms to Local Land Regulation. A case study from Mexico', *Recht der Werkelijkheid* 1996-17(2), p. 101-120.
- Donner, P.H., 'Wetgeving: uitdagingen, dilemma's en vernieuwing', *Recht der Werkelijkheid* 2015-36(2), p. 9-20.
- Doornbos, N. & A. Mein, 'Manoeuvreren binnen smalle marges. Over de rol van wetgevingsjuristen bij de totstandkoming van wet- en regelgeving', *Recht der Werkelijkheid* 2019-40(3), p. 30-51.
- Dorbeck-Jung, B. & M. Oude Vrielink-van Heffen (red.), 'Op weg naar bruikbare regulering', *Recht der Werkelijkheid* 2006-27.
- Dorbeck-Jung, B., 'De schizofrene wetgever, Bespreking van: Jonkers, A.P., Diskwalificatie van wetgeving. De totstandkoming en uitvoering van de Wet evenredige arbeidsdeelname allochtonen, Nijmegen: Aksant, 2003', *Recht der Werkelijkheid* 2004-25(1), p. 79-83.
- Eijl, Co. van, 'De regulering van arbeidsmigratie naar Nederland, bespreking van: Tesseltje de Lange, Staat, markt en migrant. De regulering van arbeidsmigratie naar Nederland 1945-2006. Den Haag: Boom Juridische Uitgevers 2007', *Recht der Werkelijkheid* 2008-29(2), p. 105-109.
- Friele, R. & R. Coppen, 'Wetgeving en de positie van de patiënt: instrument voor verandering of terugval optie?', *Recht der Werkelijkheid* 2010-31(3), p. 26-40.

- Gestel, R. van, 'Milieuwetgeving van de toekomst', *Recht der Werkelijkheid* 2001-16(2), p. 5-32.
- Gras, F.A.J., 'Bespreking van: Schwitters, R.J.S., "De risico's van de arbeid: het ontstaan van de Ongevallenwet in sociologisch perspectief", Groningen: Wolters-Noordhoff, 1991', *Recht der Werkelijkheid* 1993-14(1), p. 88-96.
- Griffiths, J., 'Heeft de rechtssociologie een toegevoegde waarde? Reflecties naar aanleiding van een oratie van Kees Schuyt', *Mens en Maatschappij* 1984-59(1), p. 82-95.
- Griffiths, J., *Is Law Important?*, Deventer: Kluwer 1978.
- Griffiths, J., 'De sociale werking van rechtsregels en het emancipatoire potentieel van wetgeving', *Recht der Werkelijkheid* 1990-11(2), p. 27-46.
- Groen, J., B. Niemeijer & M. Smit (red.), 'Wetgeving in een veranderende wereld: uitdagingen en dilemma's', *Recht der Werkelijkheid* 2015-36(2).
- Groen, J., 'De wet als kunstwerk? Bespreking van: Willem Witteveen, De wet als kunstwerk, Amsterdam: Boom 2014', *Recht der Werkelijkheid* 2015-36(2), p. 81-87.
- Groenendijk, C.A., *Bundeling van belangen bij de burgerlijke rechter*, Zwolle: Tjeenk Willink 1981.
- Havinga, T. & B. Sloot (red.), *Recht bondgenoot of barrière bij emancipatie*, *Recht der Werkelijkheid*, 's-Gravenhage: Vuga Uitgeverij 1991.
- Heffen-Oude Vrielink, M. van & T. Brandsen, 'Brancheorganisaties en gedragscodes: de spagaat van zelfregulering', *Recht der Werkelijkheid* 2004-25 (2), p. 31-52.
- Heffen-Oude Vrielink, M. van, 'Gouden leefregels in Bruske. Een verkenning van zelfregulering door actieve burgers', *Recht der Werkelijkheid* 2007-28(1), p. 27-43.
- Hoekema, A.J., 'Bespreking van: Dorbeck-Jung, Bärbel (2003) "Beelden over de wetgevingsadvisering van de Raad van State. Hoe wetgevingskwaliteit gemaakt wordt"', *Recht der Werkelijkheid* 2004-25(2), p. 93-100.
- Huizing, A., 'Regulering en juridische orde bij Weber', *Recht der Werkelijkheid* 1994-15(10), p. 39-59.
- Huls, N., 'Een rechtssociologische kijk op Witteveens negende stelling', *Recht der Werkelijkheid* 2016- 37(1), p. 55-59.
- Jettinghoff, A., 'Een geval van zelfregulering; kwaliteitszorg en de verspreiding van het ISO-certificaat', *Recht der Werkelijkheid* 1997-18(2), p. 55-67.
- Jettinghoff, A. & H. Schepel (red.), 'In Lawyers' Circles', *Recht der Werkelijkheid* 2004-25.
- Klein Haarhuis, C.M., *Ex ante onderzoek in meta-perspectief: aard, aantallen en gebruik ex ante analyses door de rijksoverheid*, Den Haag: WODC 2014.
- Klein Haarhuis, C.M. & E. Niemeijer, *Wet en werkelijkheid: Bevindingen uit evaluaties van wetten*, Den Haag: WODC 2008.
- Klein Haarhuis, C. & B. Niemeijer, 'Wetten in werking. Over interventies, werking, effectiviteit en context', *Recht der Werkelijkheid* 2008-29(2), p. 9-35.
- Klijn, A., M. Otlowski & M. Trappenburg, *Regulating Physician-Negotiated Death*, 's-Gravenhage: Elsevier 2001.
- Mascini, P. & J. van Erp (red.), 'Regulatory governance: experimenting with new roles and instruments', *Recht der Werkelijkheid* 2014-35(3).
- Oude Vrielink, M., 'Regulation & Governance 2007', *Recht der Werkelijkheid* 2008-29(1), p. 105-109.
- Oude Vrielink, M., 'Wat doe je eraan? Een conceptueel model en een methode van waarneming ter bestudering van regels', *Recht der Werkelijkheid* 2000-21(1), p. 25-40.
- Schuyt, C.J.M., *Ongeregeld heden: naar een theorie van wetgeving in de verzorgingsstaat*, Alphen aan de Rijn: Samson 1982.
- Schwitters, R.S.J., *De risico's van de arbeid. Het ontstaan van de Ongevallenwet 1901 in sociologisch perspectief*, Groningen: Wolters-Noordhoff 1991.

Bert Niemeijer

Westerman, P., 'Zelfregulering ondermijnt de autonomie', *Recht der Werkelijkheid* 2016-37(1), p. 50-54.

Weyers, H., 'Rookverboden. Surfen op de golven van een veranderende maatschappelijke norm', *Recht der Werkelijkheid* 2009-30(1), p. 45-67.

Weyers, H.A.M. & J. Stamhuis (red.), 'Zelfregulering', *Recht der Werkelijkheid* 2003-24 (3).